

KADA JE NAPISAN HRVATSKOGLAGOLJSKI MISAL ILLIRICO 4?

Petar BAŠIĆ, Zagreb

Općenito se drži da je hrvatskoglagoljski misal koji se čuva u Vatikanskoj knjižnici pod signaturom Borg. illir. 4, skraćeno nazivan Illirico 4, najstariji potpuni hrvatskoglagoljski misal, a njegov se nastanak smješta u početak 14. st.¹ No čini se da ima valjanih naznaka koje upućuju na potrebu da se to pitanje iznova razmotri.

1. DOSADAŠNJA DATIRANJA

Misal Illirico 4 prvi je sustavno proučio Josip Vajs u svojoj knjizi *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* (VAJS 1948). Njegova je teza i nama polazište.

Vajs uz kalendar zamjećuje: na 19. kolovoza čita se Lodovika biskupa, koji je umro 1297., a kanoniziran 1317; na dan 29. travnja uspomena Petra mučenika, reda propovjednika, koji je bio kanoniziran 1253. od Inocenta IV., ali u kalendaru nema Tome Akvinskoga, koji je proglašen svetim god. 1323. Ima tu i u misama misa na Tijelovo, koja je bila uvedena i općenito propisana god. 1311. od pape Klementa V. Prema tome možemo suditi da je kodeks pisan u prvoj četvrtini XIV. stoljeća među godinama 1317.-1322. (VAJS 1948: 66).

Vajs dalje tvrdi da “s pravom možemo uzimati, da je naš kodeks prijepis starijega predložka, osnovana na vrlo dobrim izvorima, osobito što se tiče perikopâ sv. Pisma” (82). Starinu vidi i u “karakteru pisma” koje “najviše sliči karakteru pisma I. vrbničkog brevijara... iz početka XIV vijeka” (87), no priznaje da je grafija mlađa (88). Za kanon mise zaključuje da je najstariji dio misala Illirico 4, ali ujedno i “najstariji sačuvani tekst slavenskoga prijevoda uopće” (102).

Osvrće se i na podatke o datiranju iz samoga misala: na jednome se listu čita:

¹ Među izvorima za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije što ga izrađuje Staroslavenski institut u Zagrebu taj je misal naveden kao “najstariji hrvatskoglagoljski misal, početak 14. st.” (I. sv., XXXIII). Na isti način postupaju i M. Mihaljević u svojoj knjizi *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika*, Zagreb 1991, 6: “4. vatikanski misal (MVat.) iz početka 14. st. Poznat je kao najstariji hrvatskoglagoljski misal” (i upućuje na VAJS 1948). Nešto je u tome suzdržaniji TANDARIĆ 1993. On za nj kaže da je “iz prve polovice 14. st.” (16) i da je “općenito smatran najstarijim” (74), ali kaže također “u tzv. najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu, iz početka 14. st. (Vat. Illirico 4)” (286).

Missale nel carattere di S. Gierolamo del 1371², a oznaka sa hrpta prethodnoga uveza, prilijepljena na prednjoj korici iznutra, ima natpis: Missale Illyricum Mss 1387 (usp. VAJS 1948: 56). I dalje najavljuje: "Vidjet ćemo niže, što imamo suditi o ovim bilješkama", a potom navodi kako Vatroslav Jagić (JAGIĆ 1902) osporava godinu 1387.³ To čini i sam Vajs (VAJS 1948: 79), no nigdje više ne spominje izrijekom godinu 1371.,⁴ nego čini to samo neizravno iz svetačkoga kalendara tezom da je misal morao biti sastavljen u neko drugo vrijeme, prije god. 1323., a to je zapravo, kako ćemo vidjeti, u njegovu izlaganju i jedino sporno.

2. POKUŠAJ NOVOGA DATIRANJA

Josip Vajs, za razliku od izričitoga, i to posve opravdanoga, osporavanja godine 1387. kao godine redakcije misala, to ne čini za godinu 1371. i uopće se ne pita odakle tu ta godina. A ta je godina, kako ćemo vidjeti, vrlo zanimljiva i možda ključna za datiranje kodeksa.

Prije nego pokušamo predložiti novo datiranje potrebno je ukazati na slabost glavnoga Vajsova argumenta. Donja granica nije sporna: misal nije mogao biti napisan prije god. 1317. A za gornju je granicu Vajsu glavni argument to što u kalendaru nema svetoga Tome Akvinskoga, koji je proglašen svetim god. 1323. Treba međutim imati na umu da sveci nisu ulazili u kalendare automatski, odmah nakon što su bili proglašeni svetima. Liturgija prije Tridentskoga sabora nije bila centralizirana, nije se propisivala iz jednoga središta, nego je u pojedinim krajevima, pa čak i u pojedinim zajednicama, nesmetano razvijala svoje vlastitosti. Stoga se iz odsutnosti svetoga Tome Akvinskoga ne može zaključiti da redakcija misala nije bila poslije 1323.⁵ To možemo potkrijepiti i drugim hrvatskoglagojskim kalendarima. Primjerice, jako upada u oči, i veoma je neočekivano, to da je sveti Toma Akvinski u njima vrlo slabo prisutan. Nasuprot njemu druga dva sveca koje Vajs spominje jako su prisutni: Petar mučenik iz reda propovjednika prisutan je u 26 od 31 kalendara (25 puta na 29. 4. i 1 put na 28. 4.), a Ljudevit biskup u 27 na 19. 8. i dva puta na 8. 11. no to je samo ponavljanje pod drugim oblikom imena (Lodovika i Ludovika)⁶. Oba kalendara koji ponavljaju spomen na drugi dan (Brevijar popa Mavra i Baromićev brevijar) donose ime u drugom obliku, no u tome se ne slažu: prvi ima *Lodovika* pa *Ludovika*, a drugi obrnuto. Za razliku od njih, i to je veliko iznenađenje, sveti Toma Akvinski prisutan je samo u 8 od 31 pregledanog kalendara, a najstariji je iz sredine 14. st. (Borg. Vaticano Illirico 5). I time

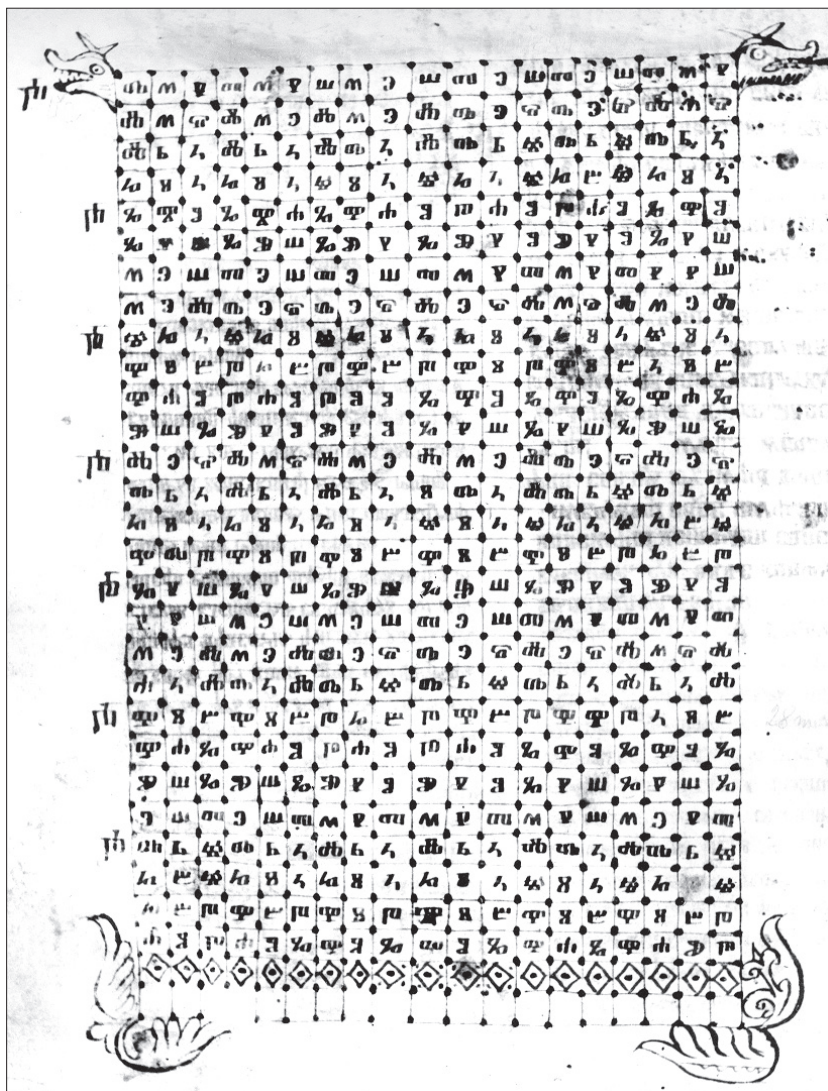
² Na filmu zapis nije dostatno čitljiv pa se oslanjam na čitanje VAJS 1948: 56.

³ U toj se bilješci između ostaloga kaže: Codex non anno 1387 sed medium fere saeculum ante hunc annum scriptum est. Illic autem annus refertur ad regulas scriptas manu posteriori in fol. 228 codicis.

⁴ Godinu 1371. ne spominje ni HAMM 1952: 18-19, a tako ni VRANA 1975: 25-26: "Za datiranje je važna samo prva godina kao *terminus ante quem non* /1317./ Druga godina /1387./ ne dolazi u obzir, jer je praznik Tome Akvinskoga mogao, ali nije morao biti odmah unesen u misal."

⁵ To izričito priznaje i HAMM 1952: 19, bilj. 14.

⁶ U dva primjera ime glasi: Ludovika, a u ostalima: Lodovika. Za popis pregledanih kalendara usp. BAŠIĆ 2004.

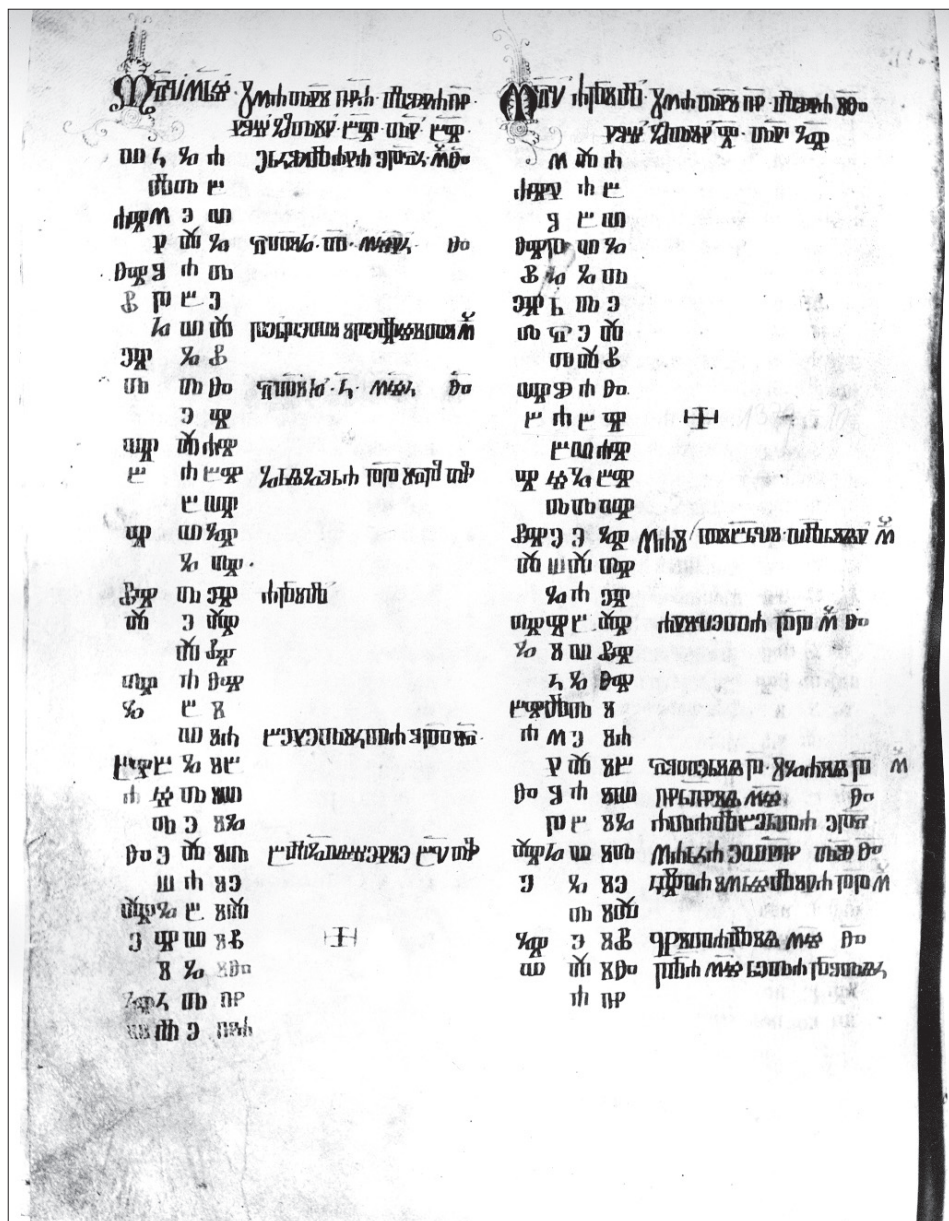


Slika 1. Uskrсни datumi za god. 988. – 1519. u misalu Illirico 4, f. 158v

glavni Vajsov argument gubi vrijednost, a veću vrijednost dobiva godina zapisana na vrhu lista gdje počinje glagoljski tekst (Missale nel carattere di S. Gierolamo del 1371), a koja je pri datiranju misala gotovo posve prešućena.

V. Jagić za svoga boravka u Rimu 15. 3. 1902. zapisao je na posebnome listu⁷ bilješku u kojoj osporava god. 1387. kao godinu pisanja misala, a godinu 1371. uopće ne spominje ni u zapisu na spomenutome listu ni u svome izvješću o boravku u Rimu

⁷ Na filmu je taj list ispred lista na kojem počinje tekst, nije mi poznato je li taj list kako povezan s misalom.



Slika 2. Lunarna slova za nedjelje pedesetnice i uskrsne datume u kalendaru misala Illirico 4, f. 159v

(JAGIĆ 1902). Znači li to da je ta bilješka zapisana kasnije? Ako je tako, možemo pretpostaviti da je Jagićev zapis potaknuo datiranje i da je tako nastao spomenuti zapis o godini 1371., a učinio bi to netko od namještenika Vatikanske knjižnice. Tu bilješku u svakom slučaju treba ozbiljno uzeti u razmatranje.

S velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da bilješka nije unesena nasumce, bez utemeljenja. Možemo lako zaključiti da je godina izvučena iz tablice uskrasnih datuma (circulus magnus) koja se nalazi na l. 158v našega misala. Vajs se uopće nije pitao o čemu je tu riječ,⁸ a to je po našem mišljenju vrlo važan element za datiranje kodeksa.

U nas je, nakon Hamma (HAMM 1952), pitanje datiranja temeljito proučila Marija Agnezija Pantelić (PANTELIC 1957 i 1976). Obradila je i tablicu uskrasnih datuma u našem misalu, ali to, začudo, ne povezuje izričito s njegovim datiranjem.

Misal Illirico 4 donosi, zajedno s još tri hrvatskoglagoljska kalendara (Ročki i Ljubljanski 162 a/2 misal i II. novljanski brevijar) tablicu velikoga kruga (circulus magnus) s 532 uskrasna datuma, i to za god. 988-1519.⁹ U misalu Illirico 4 posebnim su znakovima označena uskrasna slova (litterae paschales) za godine 1151. (točkom iznad i ispod slova) i 1372. (točkom iza slova).¹⁰ Nije jasno zašto je obilježena godina 1151., a godinu 1372. možemo povezati s godinom sastavljanja misala. Osim što je godina 1372. na tablici posebno označena, ona je potvrđena i u kalendaru. U mjesecima ožujku i travnju ispisana su lunarna slova za nedjelje pedesetnice i za uskrasne datume. Dva su dana tu posebno označena križićem: 28. 3. (križić crvene boje)¹¹ i 10. 4. (križić crne boje).¹² Za 28. 3. doneseni su ovi podaci: zlatni broj $\mathfrak{J} = 6$, lunarno slovo $\mathfrak{P} =$ Uskrs 28. 3., nedjeljno slovo \mathfrak{III} . Podaci se slažu s latinskim kodeksima, osim što bi zlatni broj u Illirico 4 morao biti 5* (zvjezdica označuje prestupnu godinu; usp. PANTELIC 1976, 280).¹³

Drugi križić stavljen je uz datum 10. 4. Tu nalazimo ove podatke: zlatni broj $\mathfrak{P} = 2$ (umjesto 12: Pantelić 1976, 280), lunarno slovo $\mathfrak{H} =$ Uskrs 10. 4. za god. 1379. Datum 10. 4. označen je križićem (crnom bojom) vjerojatno stoga što s tim datumom počinje drugi niz lunarnih slova pisanih crnom bojom.¹⁴

Premda misal Illirico 4 nedvojbeno sadrži mnoge elemente koji odaju veliku starinu,¹⁵ ipak se iz svega rečenoga može zaključiti da je naznačena godina 1372. povezana s godinom pisanja misala. Jedina nejasnoća ostaje u tome koju je godinu pisar pod tom godinom zamislio: onu u kojoj piše ili sljedeću u kojoj će se misal početi upotrebljavati. Mada sigurna odgovora nema, logičnije je pretpostaviti da je htio naznačiti godinu u kojoj piše. Prema tome, misal Illirico 4 bio bi napisan godine 1372. Drukčije je mislio pisac bilješke koji kao godinu pisanja navodi godinu 1371.¹⁶

⁸ VAJS 1948: 63 sasvim usput bilježi: "Na l. 158 tabla za proračunavanje prestupnih godina."

⁹ O nagađanju zašto su uzete upravo te godine usp. PANTELIC 1976: 277-278. Zapravo nije naznačeno da su to godine 988-1519, ali je to autorica utvrdila analizom svih takvih tablica.

¹⁰ Vidjeti sl. 1.

¹¹ Za A. M. Pantelić na originalu provjerio Marko Japundžić (PANTELIC 1976: 280).

¹² Vidjeti sl. 2.

¹³ Zlatni broj 6 bio bi za godine 1335 1354 1373...(usp. STIPIŠIĆ 1972: 190), no tada se ne bi slagao datum Uskrasa.

¹⁴ O tome usp. PANTELIC 1976: 279-280.

¹⁵ Nakon VAJS 1948. ta je pitanja vrlo iscrpno obradio VRANA 1975: 25-44: Paleografske, grafijske i jezične osobine.

¹⁶ Nakon završetka članka saznao sam za tri rada koji idu u prilog našoj tezi. Na njih su me upozorili dr. Milan Mihaljević i akademik Anica Nazor, na čemu im usrdno zahvaljujem. A. Turilov pisanje misala Borg. illir. 4 pripisuje Vidu Omišljaninu,

LITERATURA

- BAŠIĆ, P. 2004. Franjevački sveci XIII.-XV. stoljeća u hrvatskoglagoljskim kalendarima. M. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 237-246.
- HAMM, J. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskog instituta 1*: 5-64.
- JAGIĆ, V. 1902. Analecta romana. *Archiv für slavische Philologie XXV*: 1-47.
- JAPUNDŽIĆ, M. 1995. *Tragom hrvatskoga glagolizma*. Zagreb: Provincijalat franjevacā trećoredaca i Kršćanska sadašnjost.
- PANTELIĆ, A. M. 1957. Hronološki elementi u Ročkom misalu. *Slovo 6-8*: 263-277.
- PANTELIĆ, A. M. 1976. Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa. *Slovo 25-26*: 273-293.
- PANTELIĆ, A. M. 1979. Kalendar II. novljanskog brevijara iz 1495. god. *Slovo 29*: 31-82.
- PANTELIĆ, A. M. 1998. Kulturnopovijesni sastav glagoljskih sanktorala i kalendara od 13. do 15. stoljeća. *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508*. Zagreb: HAZU, 139-153.
- STIPIŠIĆ, J. 1972. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Latinska paleografija. Opća diplomatika. Kronologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1951. Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491. Prilog izučavanju glagoljaškog kalendara. *Rad JAZU 285*: 53-93 + 12 slika.
- TANDARIĆ, J. L. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- VAJS, J. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. Zagreb: JAZU.
- VRANA, J. 1975. *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*. Beograd: SANU.

Sažetak

Mišljenje da je hrvatskoglagoljski misal Borg. illir. 4 napisan u prvoj četvrti 14. stoljeća još uvijek se općenito prihvaća. U misalu je, međutim, na vrhu lista na kojem počinje glagoljski tekst, kasnija ruka zapisala godinu 1371. kao godinu nastanka

pisaru Brevijara iz 1396. i krugu rukopisa toga pisca pripisuje IV. vrbnički brevijar (usp. A. TURILOV 2004. Problemy i perspektivy otoždestvlenija horvatskih glagoličeskikh knižnyh počerkov, u M. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 294). J. Reinhart u dva svoja rada također dovodi u sumnju pretpostavku da je misal Borg. illir. 4 nastao u prvoj četvrtini 14. st. I on zapaža da je glavni Vajsov argument, izostanak službe u čast sv. Tomi Akvinskog, nedovoljan za takvu dataciju jer te službe nema ni u drugim hrvatskoglagoljskim misalima iz kasnijega vremena. Važnijim od toga smatra izračun uskrasnoga datuma u tablici velikoga kruga i postojanje votivne mise u čast pet rana Kristovih koja je uvedena tek poslije 1350. godine (usp. J. REINHART 1990. Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts. *Wiener Slavistisches Jahrbuch 36*: 204, bilješka 50 i J. REINHART 1993. recenzija CORIN, A. R., The New York Missal: A Paleographic and Phonetic Analysis, Columbus/Ohio 1991 (UCLA Slavic Studies, vol. 21). *Wiener Slavistisches Jahrbuch 39*: 226, bilješka 7).

misala (Missale nel carattere di S. Gierolamo del 1371), no tom se pojedinošću dosad još nitko nije ozbiljno pozabavio. Autor u ovom radu dokazuje da je ta godina povezana s godinom pisanja misala.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljski misal Borg. illir. 4 – datiranje

R i a s s u n t o

QUANDO È STATO SCRITTO IL MESSALE CROATOGLAGOLITICO BORG. ILLIR. 4?

Generalmente si ritiene che il messale croatoglagolitico Borg. illir. 4 sia stato scritto nel primo quarto del secolo XIV. Nel messale però, all'inizio del foglio in cui comincia il testo glagolitico, una mano posteriore ha indicato l'anno 1371 come anno della sua origine (Messale nel carattere di S. Girolamo del 1371). Finora nessuno ha esaminato seriamente questo particolare. L'A. nel presente lavoro vuole dimostrare che l'anno 1371 è legato all'anno della scrittura del messale.

Parole chiave: Messale croatoglagolitico Borg. illir. 4 – datazione

Izvorni znanstveni članak

Autor: Petar Bašić

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu